

ARENDRIT'S TOTALITARISME TOEN EN NU

Slottekst bij de colleges 2024¹

Petra Bolhuis

1. Inleiding

In de afgelopen colleges over het boek Totalitarisme van Hannah Arendt hebben we op een indringende manier kennis gemaakt met haar opvattingen over de periode in onze geschiedenis die door het totalitarisme van Hitler en Stalin is bepaald. Zij heeft een analyse gegeven die het gewelddadig bestuur van deze twee historische figuren tot een nieuw -en tot dan toe nog nooit vertoond- fenomeen maken, namelijk totalitarisme. Hoewel het haar bedoeling is om de mensen van na deze totalitaire periode te wapenen tegen herhaling van dit soort systemen, maakt de confrontatie met de gruwelijke feiten uit deze historische periode ons mogelijk juist moedeloos, vooral vanwege de vergelijkingen met onze tijd.

Arendt zelf is ervan overtuigd dat deze bestuursvorm een model zal vormen dat in de toekomst weer gebruikt kan worden, maar ze schrijft ook vanuit de overtuiging dat de menselijke conditie iedere vorm van totalitarisme uiteindelijk altijd weer te boven zal komen. Daarnaast biedt ze handvatten om de kiemen te herkennen en zo het opkomen van een nieuwe totalitaristische macht te voorkomen. Arendt ziet een taak weggelegd voor diegenen die -zelf nog niet binnen een totalitair systeem levend- kritiek kunnen blijven uitoefenen op totalitaire systemen. Deze (nog) vrij levende mensen kunnen in hun pluraliteit en nataliteit de mensen die verzet bieden binnen een totalitair regime, of daarvoor vluchten, steunen waar mogelijk. Dat doen ze in de ogen van Arendt niet alleen voor die andere mensen, maar ook voor zichzelf, omdat een totalitaire macht een beweging zonder einde wil zijn.

2. Kanttekeningen bij iedere vergelijking met de huidige tijd

1. Noodzakelijke en voldoende voorwaarden

Er zijn voor het ontstaan van een concrete totalitaire situatie altijd noodzakelijke voorwaarden, maar het totaal van deze noodzakelijke voorwaarden moet toereikend zijn voor het tot stand komen van

¹ Deze tekst is een aangepaste en geactualiseerde versie van de tekst die bij eerdere colleges over dit onderwerp door Theo Meereboer en mijzelf is geschreven.

de concrete situatie. Er moeten voldoende van deze noodzakelijke voorwaarden in een bepaalde samenhang zijn om de situatie van totalitarisme te laten ontstaan.

2. Het leerproces van de geschiedenis

In wetenschap, politiek en maatschappelijk verkeer hebben allerlei mensen lering getrokken uit de feiten van de geschiedenis. Ook deze periode, van 1929 tot 1953, heeft informatie opgeleverd die in de huidige tijd toepasbaar is. Allerelei gedragingen, verschijnselen en machtsinitiatieven die mensen hebben leren kennen uit die tijd, zijn toepasbaar met het oog op doelen die mensen willen bereiken. Meestal zijn het initiatieven die niet gerelateerd kunnen worden aan een streven naar totalitaire macht. We leren van de geschiedenis, ook om te voorkomen dat zij zich herhalen kan en Arendt's boek is een neerslag van dat leerproces. Vandaag de dag is ook duidelijk dat wereldleiders, populisten en radicalen gebruik maken van totalitaire principes die (h)erkent en tegengewerkt moeten worden.

3. De onvoorspelbaarheid van de toekomst

Wanneer we overeenkomsten zien tussen actuele gebeurtenissen en gebeurtenissen die deel hebben uitgemaakt van het tot stand komen van één van de twee totalitaire systemen, dan moeten we ons wel realiseren dat, zeker in de aanvang van dat streven, het nog onbepaald was of het streven puur gericht was op de verwerving van politieke of maatschappelijke macht, of dat het de ontwikkeling van een totalitair systeem voedde. Steeds weer moeten we onszelf bij de actuele situatie de vraag stellen of overeenkomende kenmerken met de tijd van het totalitarisme gericht zijn op consoliderende macht, of op totalitaire macht.

3. Voorwaarden voor totalitarisme

Arendt biedt een aantal noodzakelijke, maar op zichzelf niet voldoende, voorwaarden die naar haar mening de weg vrij maken voor een totalitaire beweging. In zekere zin zijn deze voorwaarden niet historisch opeenvolgend, maar er zit wel een zekere volgorde van gebeurtenissen in. Om een voorbeeld te noemen: De instrumentaliteit van het productieproces en de klassenloze samenleving maken de atomisering niet noodzakelijk, maar wel mogelijk. Dat wil echter niet zeggen dat andere sociologische patronen niet ook een vorm van atomisering tot gevolg kunnen hebben, noch dat een klassenloze samenleving zijn inwoners altijd zal atomiseren.

1. Overbodigheid, klassenloosheid en nationale staten

Overbodigen ontstaan als nationale staten niet langer alle inwoners nodig hebben om vooruitgang te bewerkstelligen. Hoe confronterend ook, het feit dat we de vluchtelingen en immigranten uit het Midden-Oosten en Afrika op laten vangen in Noord-Afrikaanse landen, Griekenland en Turkije, ze onderbrengen in kampen en in wezen stellen dat er maar een heel beperkt aantal van hen in aanmerking komt om asiel in Europa te krijgen, maakt de conclusie dat het hier om overbodigen gaat, onvermijdelijk. Soms worden hier argumenten van werkgelegenheid voor gehanteerd, soms die van de infiltratie door andere culturen, soms zelfs gebruikt men weer openlijk het argument van een inferieur ras. Dat er in een tijd van grote arbeidstekorten nog steeds sprake is van een toenemende groep overbodigen maakt duidelijk dat utilitarisme ook nu geen rol speelt.

Alle landen van West-Europa kennen een groeiend aantal mensen zonder toekomst in het economisch proces. Terwijl de arbeidsplaatsen leeg blijven zijn er een toenemend aantal dak- en thuislozen, ontheemden en mensen die om allerlei redenen buiten het arbeidsproces staan. Wat zorgelijk is, is dat deze groep meer en meer gaat lijken op het gepeupel van Arendt. De huizenprijzen en de toegang tot allerlei faciliteiten vraagt geld dat zij niet hebben en in toenemende mate voelen zij zich niet opgenomen in het vooruitgangsperspectief dat hoort bij onze samenleving.

Daarbij moeten we ons realiseren dat het werkelijke economische productieproces maar klein is vergeleken bij het aantal werkenden. Alleen de werkenden die daadwerkelijk 'iets' produceren, dingen of voedsel, dan wel heel rechtstreeks betrokken zijn bij de distributie hiervan, kunnen we tot het werkelijke productieproces rekenen. Alle andere werkenden zijn voor het werk dat ze doen, afhankelijk van het werkelijke productieproces en zijn, zonder dit, zelf niets anders dan overbodigen. Als grote groepen mensen ontdekken dat zij niet werkelijk bijdragen aan productie en/of het vervullen van maatschappelijk relevante posities en wanneer de druk op de aardse grondstoffen met betrekking tot de consumptie toeneemt, ontstaat het gevaar dat overbodigheid en milieuproblematiek elkaar vinden in een grond voor een nieuw totalitarisme. Waarbij, in tegenstelling tot alle historische analyses er nu én economische groei is én een toename van mensen die worden aangewezen als overbodigen.

2. Klassenloze en nationalistische bewegingen na de tweede wereldoorlog

De klassenloze maatschappij die in Duitsland en Rusland voedingsbodem was voor het ontstaan van de totalitaire bewegingen zal zich in de rest van Europa met name na de oorlog ontwikkelen volgens Arendt. En het verloop van de gebeurtenissen geeft haar daarin gelijk.

In de tijd direct na de Tweede Wereldoorlog komen in West-Europa twee bewegingen tot stand. De ene beweging betreft de secularisatie, de andere betreft de effectuering van de recht- en standsgelijkheid. In Nederland kennen we de eerste beweging als de ontzuiling en is de tweede een meer algemene sociale verandering, die we kunnen herkennen in de studentenopstanden, de feministische bewegingen en de opkomst van Provo. Er komen wettelijke veranderingen die de gelijkheid van de verschillende sociale lagen bevestigen. Dit heeft heel veel positieve effecten gehad, maar redenerend langs de lijn van Arendt, kunnen we ook zien dat de sociale cohesie die het gevolg was van de verzuiling en de stratificaties, een nieuwe, sociale en individuele onzekerheid heeft opgeleverd.

De klassenloosheid en gelijkheid is het gevolg van een strijd om gelijke rechten en gelijke kansen vanaf de Franse revolutie, maar deze gelijkheid dreigt aan haar eigen succes ten onder te gaan. Omdat het goed gaat en omdat we allen deel kunnen hebben aan een toenemende welvaart ontstaat de vraag of niet de welvaart van de één ten koste zal gaan van de welvaart van de anderen. Waar de revolutie begon met het verbeteren van de positie van achtergestelden, is het nu de vraag of iedereen wel mee kan en moet naar de betere toekomst. Iedereen lijkt zichzelf een goede toekomst te gunnen, maar niet per se iedereen. De vraag of iedereen wel vooruit kan en moet blijven gaan, is mede het gevolg van verregaande technologische ontwikkelingen, waardoor we weten dat we niet iedereen nodig hebben voor die betere toekomst. Arendt zegt dat de totalitaire systemen als eerste de vraag hebben gesteld 'waar moeten we met de overbodigen heen?' en stelt vast dat mét die vraag een nieuw gevaar in de wereld is gekomen². Daarnaast is er een toenemende mondigheid die voldoet aan Arendt's kritiek op de bourgeois: welvaart zonder enige behoefte om

² Zie totalitarisme blz. 292

verantwoordelijkheid te nemen. De samenleving van vandaag lijdt massaal aan vakantie van politieke en maatschappelijke verantwoordelijkheid, ondertussen zuchtend over hoe de wereld een puinhoop is. Populisten geven de klagende burgers gelijk in beide posities en zeggen dat zij de ongehoorde lijdende mensen in bescherming zullen nemen. Ze spelen daarbij in op angsten en belangen van de bourgeois. Wat ze niet zeggen is tegen wie mensen in bescherming zullen worden genomen. Dat dat kan, is omdat iedere bourgeois denkt dat hij of zij tegen anderen beschermd moet worden.

De nationale staten stellen zich verantwoordelijk voor de veiligheid en het welbevinden van hun burgers, maar juist dat biedt weinig kansen op het handhaven van mensenrechten van diegenen wiens nationaliteit of staat geen internationale erkenning krijgt. Arendt stelt vast dat bij het wegvallen van een toezienende metafysische macht de Verlichting dit in handen van mensen heeft gebracht en dat blijkt alleen vorm te krijgen middels nationale staten. Arendt verwacht dat daardoor statenlozen slechter af zullen zijn dan wetsovertreders. De laatsten vallen onder een wet en onder het recht, de statenlozen niet. Kijken naar de grote verschillen in omgang de vluchtelingen van nu krijgt Arendt hierin gelijk. Zo zijn er de Oekraïners die direct toegang kregen tot een veilig verblijf in de rest van Europa omdat er een oorlog was uitgebroken in hun land. Hun lot staat in schril contrast tot die van de Palestijnen. Europa weigert om ook maar een enkele Palestijn op te vangen of een asielaanvraag te laten doen als oorlogsvluchteling.³

3. Democratie, toezicht en uitsluiting

Maar ook binnen een democratische nationale staat kunnen mensen hun rechten verliezen. In de Verenigde Staten werd in 2020 weer een volkstelling gehouden. Na de volkstelling van 1950 is de vraag naar het burgerschap uit de enquête geschrapt. Trump wil die vraag weer invoegen in de enquête. Hiermee bewerkt hij een nieuwe doorsnijding van de Amerikaanse bevolking. Nu het taalspel is doordesemd met begrippen die gaan over 'echte' Amerikanen, wordt de 'onechte' Amerikaan, de illegaal, de uitvreter, de parasiet, plotseling naar een nieuw niveau van actualiteit gebracht. Na de volgende volkstelling kan plotseling een politiek en maatschappelijk ingrijpen plaatsvinden op grond van burgerschap. Iedereen die geen Amerikaans staatsburger is, kan dan worden uitgesloten van medische en sociale zorg, en van rechten in de meest brede zin van het woord, omdat zij het burgerschap niet hebben. Dit is een positie die goed vergelijkbaar is met die van de Joden in het Duitsland van de dertiger jaren en met wat Arendt schrijft over mensenrechten die gekoppeld zijn aan staatsburgerschap. Dat is erg verontrustend. Het feit dat Biden nu probeert om weer een sociaal vangnet te installeren voor alle Amerikanen zou kunnen helpen. Of het helpt hangt af van wie erkent worden als staatsburger, en of anderen ook recht krijgen op een menswaardig bestaan.

In China is een ontwikkeling gaande die buitengewoon verontrustend is. Xi Jinping, heeft alle macht naar zich toegehaald en is daarmee een absoluut heerser geworden, zonder dat protest tegen zijn politiek mogelijk is. China heeft 700 miljoen camera's geplaatst in heel China, waarbij al die camera's zijn voorzien van een gezichtsherkenningssysteem, maar ook van een analyse van bewegingspatronen waardoor demonstreren met een bivakmuts geen anonimiteit meer oplevert. Iedere overtreding, ook overtredingen van beleefdheidsregels, leveren de overtreder negatieve punten op en hoe meer negatieve punten, hoe minder burgerrechten een mens heeft. Bij een

³ <https://ind.nl/nl/nieuws/voorlopig-geen-beslissing-voor-asielzoekers-uit-de-palestijnse-gebieden#:~:text='Onbekende%20nationaliteit'&text=Dat%20komt%20omdat%20de%20Palestijnse,als%20geb%20ruikelijke%20verblijfplaats%20kunnen%20hebben.>

bepaald aantal negatieve punten heeft een individu geen recht meer op reizen met het vliegtuig, nog een stap verder mag een mens niet meer met het openbaar vervoer, uitmondend in een blokkering van de pinpas en het verlies van recht op werk of arbeid. Dat is nog eens een manier om overbodigen te creëren, te isoleren en te ontdoen van de voorrechten van de samenleving. Maar daarmee creëert Xi dus ook mensen die buiten het recht vallen. Er is geen beroep mogelijk, je merkt pas dat je iets is afgenomen als je pasje in de openbare ruimte niet meer werkt. Het is een open vraag of het in de toekomst gebruikt gaat worden voor een totalitair systeem, waarbij de macht van China zich steeds verder in de rest van de wereld gaat verbreiden. Waar deze macht zich nu vooral economisch doet gelden zien we toch ook al verontrustende kenmerken van druk op Chinezen in het buitenland.

4. Atomisering en verlies van individualiteit en eerwereld

Arendt maakt zichtbaar dat mensen in de aanloop naar het totalitarisme werden aangezet om te geloven in complotten, doordat de wereld om hen heen onbegrijpelijk was veranderd. Appiah gebruikt het begrip 'Eerwereld'. Dat kan hier verheldering brengen. In een eerwereld weet je wie eer toekomt en wie niet. Mensen kunnen dus eer na gaan streven en henzelf en anderen beoordelen aan de hand van die criteria. Wanneer de wereld chaotisch wordt weten mensen niet meer waarmee je eer kunt krijgen en ook niet wanneer en hoe je dat kan verliezen. In Duitsland en in Rusland was de oude eerwereld onherroepelijk kwijtgeraakt en een deel van de mensen was ieder zicht op het verwerven van eer verloren. Dan is een leider van een beweging die weer zicht geeft op eer -ook al moet het erger worden voor het beter wordt- erg aantrekkelijk. Mensen zijn bereid zich op te offeren als het maar perspectief doet ontstaan. Subgroepen worden aangewezen als betere, maar nu nog ongehoorde en onderschatte mensen. Dat hun belangen in wezen tegenstrijdig (kunnen) zijn is irrelevant en uit zicht. Het gedeelde onbehagen, draagt de beweging.

De zeventiger jaren met de slogan 'Wat vind je er zelf van', illustreren de atomisering van die periode. Omdat de kerken en de overheid in belangrijke mate aan macht hebben ingeboet, wordt gezocht naar nieuwe manieren om de bevolking aan te sturen. Noch de lijn van de eerbied voor de hogere klassen, noch de zingevende stem van het christendom hadden voldoende gezag om mensen aan te sturen. De aansturing middels geld werd de belangrijkste manier van besturen: goed gedrag in de ogen van de overheid leverde financieel voordeel op, terwijl onwenselijk gedrag met negatieve financiële prikkels werd bestreden. In die periode zag vrijwel niemand het gevaar van de atomisering. Tot het einde van de vorige eeuw werkte dit principe van financiële prikkels afdoende, maar vanaf het begin van deze eeuw zien we hoe bestuurders zoeken naar manieren om een nieuwe saamhorigheid in de bevolking wakker te maken. Verwijzingen naar de VOC-mentaliteit en het benadrukken dat we leven in een gaaf land, zijn stappen daarin. Ook in de aanpak van Corona werd een beroep gedaan op solidariteit en niet op geld. Maar de oude, beproefde methode van het aanwijzen van vijanden lijkt succesvoller te zijn. Partijen die chaos creëren en schuldigen aanwijzen krijgen meer en meer aanhangers. Dit heeft een veranderde politieke en sociale houding in ons land bewerkstelligd. Raciale, etnografische en religieuze kenmerken worden een steeds belangrijker deel van de identiteit van de Nederlander, de Europeaan, de Westerling, terwijl ook de regio waar iemand is opgegroeid steeds meer belang krijgt. We zien dit terug in nieuwe bewegingen die naar onafhankelijkheid streven, zoals Schotland en Catalonië.

Ook in Nederland zien we een toename van mensen die geloven dat zij in de huidige situatie steeds meer terrein verliezen. Waar ze verschillende belangen hebben, delen ze hun wantrouwen in de overheid, wetenschap en de instituties. Populistische partijen en bewegingen kunnen dat onbehagen voeden en aansturen, zonder dat er een concrete oplossing in het vooruitzicht wordt gesteld. Binnen die populistische bewegingen is in vrij korte tijd geweld als oplossing bespreekbaar geworden en ook

internationaal zijn er groepen waarvan delen tot openlijk geweld oproepen; Rechtsradicalen als Alt-Right, AFD, religieuze fundamentalisten als IS, en Christenen in de VS, Farmers Defence Force. Daarnaast zijn er meer impliciete geweldsdreigingen zoals dreigen met tribunalen.

Het is opvallend dat juist deze atomisering in de dertiger jaren mensen rijp maakt voor het idee van Hitler dat zijn partij ieders belangen kan behartigen. Hij laat alle mensen met zorgen en klachten vallen onder Het Volk. Dan hoort iedereen weer ergens bij namelijk bij de partij en jouw belangen zullen daarbinnen worden bediend, als dat niet zo is ben je ook niet echt 'het volk'. Hier hoort de atomisering ook bij het zorgen voor je eigen belangen die door de politiek vergeten of genegeerd zijn. Deze bourgeois houding wordt niet gecorrigeerd, maar opgelost door een toekomstige lange termijn belofte waarin de partij ieders problemen gaat oplossen, maar eerst moeten diegenen die veroorzaken dat dat maar niet lukt bestreden worden.

In Nederland denkt menigeen bij het stemmen vandaag de dag ook aan de korte termijn eigenbelangen. Zichtbaar geworden in namen als 50+ en de BBB is politiek ook openlijke belangenbehartiging geworden. Het feit dat deze partijen zich -althoewel schaamteloos bourgeois-belangengroepen noemen is in het kader van het totalitarisme geruststellend. Immers kenmerkend voor totalitaire bewegingen is dat zij zich richten op 'Het Volk'. Des te verontrustender dat degenen die nu kritiek hebben op regeren met Wilders dat toch menen te moeten toestaan of zelfs ondersteunen 'omdat 'het volk dat wil'. Politiek en democratie bestaan uit de moeizame maar vaak succesvolle samenwerking tussen mensen die verschillend zijn en niet dezelfde belangen hebben. De wil van 'het Volk' of 'de Massa' hoort daar volgens Arendt niet thuis als adressering van welke beslissing dan ook.

5. Wantrouwen en leugen in de politiek en het geloof in complotten

Al decennia klagen politici binnen Europa over de kloof tussen de burgers en de politiek. De door de Verlichting toegenomen ontwikkeling van de bevolking, de groeiende openheid, de digitale snelweg en de gelijkheid, die een onlosmakelijk deel uitmaken van de klassenloze samenleving, leveren op dat een steeds beter geïnformeerde burgerij ontstaat en dat de politiek stap voor stap zijn ondoorzichtige machtspositie moet inwisselen voor transparantie. Dat is enerzijds heilzaam, maar levert onbedoelde en onvoorziene bijeffecten op. De dubbelheid die in het politieke veld gebruikelijk was en nog altijd is, komt steeds meer aan het licht. De overwegingen die politici onderling met elkaar delen geven te vaak een ander denken weer, dan het verhaal dat ze naar de burgers brengen. Dit wordt ervaren als de leugenachtigheid van de politiek. Maar hoe de complexiteit over te dragen aan grote groepen niet geïnformeerde burgers die ook ongemakkelijk vaak alleen bourgeois-belangen hebben bij informatie? Zeker als populistten zeggen dat het allemaal te lang duurt en er nu direct een oplossing moet komen (Wilders ten opzichte van Timmermans over de eigen bijdrage in de zorg⁴) is het bijna onmogelijk om de langzame en moeizame gang van de democratie met een breed publiek te delen. De vreemde paradox doet zich voor dat mét alle wantrouwen in de politiek mensen vooral klagen alsof de politiek en de overheid almachtig zijn. Ook Wilders doet alsof alles zo maar opgelost zou kunnen worden als politici en ambtenaren maar even zouden willen. Nu hij zelf deel uitmaakt van de formatie moet ook hij afzien van de directe afschaffing van de eigenbijdrage in

⁴ <https://nos.nl/collectie/13960/video/2498091-wilders-tegen-timmermans-na-vraag-over-armoede-u-staat-hier-met-wachtgeld>

de zorg, maar blijkbaar neemt zijn achterban hem dat (nog) niet kwalijk want in alle peilingen tot op dit moment stijgt zijn zetelaantal.

Politici zelf worden zich meer en meer bewust van de discrepantie tussen de politieke wereld en de samenleving, maar herstel van vertrouwen blijkt moeilijk. Corona bracht daarbij zaken aan het licht die al een tijd bezig waren zich te ontwikkelen, maar nu iedereen gaan raken. Zo is er een discrepantie tussen gelijkheid en maatwerk, tussen snelheid en zorgvuldigheid en tussen vertrouwen wekken en onzekerheden delen. De toeslagenaffaire en de gaswinningschade zijn andere voorbeelden waarin deze problemen manifest worden.

De politiek van Duitsland was in de twintiger jaren niet in staat om de veranderende omstandigheden op een adequate manier in politieke termen te vertalen. Ook nu lijkt de politiek van vandaag de dag niet in staat om de wetenschappelijke, technologische en globaliserende machten en krachten op zo'n manier te verwoorden dat de burgers zich door de politiek laten leiden. Ook politici zelf lijken soms niet te weten hoe ze een representatieve democratie met mondige burgers kunnen vormgeven. Openheid daarover geeft blijk van een paradox van enerzijds streven naar transparantie en dan anderzijds openlijk delen dat leugens noodzakelijk zijn⁵.

De politiek van de afgelopen driekwart eeuw heeft de kiezer aan zich proberen te binden door een beroep te doen op het eigenbelang van die kiezer. Daardoor is een kiezer, een burger, ontstaan, die overtuigd is van het feit dat de politiek een vertegenwoordiger is en moet zijn, van het eigenbelang van de kiezer. Kruiter en Blokker noemen deze politiek een winkel en dat maakt de kiezer tot consument⁶. Dit is een ontwikkeling richting wat Arendt bourgeois zou noemen. De enige beweging die alles tegelijk kan beloven is de beweging van de als populistisch aangeduide partijen. In Nederland zagen we dat populistische nieuwe politieke partijen, zodra ze macht krijgen, uiteenvallen in verschillende belangengroeperingen. Ze verliezen daarmee hun brede steun, zoals gebeurde met bijvoorbeeld de LPF, FvD. Het alternatief zou kunnen zijn kiezen voor een totalitaire structuur en het aanwijzen van objectieve vijanden waar eerst van gewonnen moet worden vóór er veranderingen zichtbaar kunnen worden in de levens van hun aanhang. De enige die een eigen volk wil faciliteren is Baudet die met Forum- scholen, - eten en datingapps dat probeert, maar voorlopig lijkt daarbij van enige consistente machtsvorming geen sprake.

Verontrustend is de grote aanhang die FVD heeft en de vraag of zij net als in de dertiger jaren op zoek kunnen en willen gaan naar meer belovende sterke leiders. Daarnaast is de radicalisering op rechts internationaal zichtbaar en maakt internet samenzweringen en opruiing mogelijk op tot nu toe ongekennd schaal. De vraag wat waar is wordt steeds lastiger en dan telt wat je toch al meende te weten sterker. Met de maakbaarheidsgedachte en de gelijkheid heeft de Verlichting ook de gedachte laten postvatten dat ieder van ons zijn of haar gewenste wereld kan doen ontstaan en mede daardoor zijn allerlei groeperingen steeds heftiger en meer gewelddadig hun stempel op de werkelijkheid gaan drukken.

Het is zorgelijk dat één probleem (vaak gedefinieerd als een vluchtelingenprobleem) zodanig ernstig wordt gevonden door vele politici dat men bereid is te gaan regeren met een partij als de PVV, die geen leden heeft en zijn antirechtstatelijke, ondemocratische en onwettige partijprogramma op

⁵ „Je moet heel goed kunnen liegen. Dat hoort erbij”, zei CDA'er Ger Koopmans, nu gedeputeerde in Limburg en tussen 2002 en 2012 lid van de Tweede Kamer, ooit over zijn eigen beroep.” Bron reformatorisch dagblad 26-12-2017.

⁶ Kruiter 2011

onderdelen slechts in de koeling heeft gezet, waar ze klaar staan om ter tafel te komen wanneer daar ruimte voor is. Dat vraagt waakzaamheid van burgers en de trias politica om te voorkomen dat ze deel gaan uitmaken van toekomstig beleid.

6. Propaganda, ideologie en openlijke leugens,

In de huidige tijd is het lastig om de openlijke leugen aan de kaak te stellen. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de onaantastbaarheid van de waarheid in de afgelopen decennia teloor is gegaan. Het postmodernisme in de filosofie wordt vaak verweten dat zij de oorzaak zijn van het verlies van het geloof in de waarheid. Dat is echter een omkering van de feiten. Postmoderne denkers hebben de kiemen van het verlies van het geloof in de waarheid gezien, dat opgeschreven en daarmee de kritiek van het veroorzaken van wat zij hebben waargenomen op hun bord gekregen. Tegenwoordig is de waarheid een omstreden begrip geworden, het sterkst geïllustreerd door de demonstraties 2017 waarin werd gesteld dat wetenschap geen mening is⁷. Zo'n demonstratie is pas noodzakelijk wanneer er twijfel is over de onaantastbaarheid van de waarheid. Dat maakt de positie van de waarheid kwetsbaar en deze kwetsbaarheid wordt nog versterkt door het zogenaamde nep-nieuws. Dit zijn schijnbare nieuwsfeiten die niet het gevolg zijn van waarnemingen van min of meer objectieve feiten, maar van intenties van mensen die met schijnbare feiten eigen doelen willen bereiken. Door de enorme complexiteit van de werkelijkheid en doordat we geen criterium meer hebben om de betrouwbaarheid van bronnen te toetsen, raakt de zekerheid van het waarheidsbegrip steeds verder in het slop. Wij leven in een samenleving die steeds complexer wordt. Mensen zijn van nature gericht op het ontdekken en herkennen van samenhangen en structuren. Dat veroorzaakt een baaiert aan fantasmagorieën over bedrijfsleven, wetenschap en politiek. In de afhankelijkheidsrelatie die mensen ervaren ten opzichte van deze machten, is het bedenken van negatieve en bedreigende structuren voor de hand liggend. De complottheorie is gemakkelijker te begrijpen dan de werkelijke complexiteit van de politieke en economische problemen.⁸

Dat geeft ruimte aan politici zoals Donald Trump of Boris Johnson, Wilders of Baudet die moeiteloos dát zeggen wat hen in een gegeven situatie het beste rendement oplevert, terwijl ze op een ander moment diezelfde uitspraak keihard kunnen ontkennen, zonder dat ze zelfs maar weergeven dat ze op een leugen zijn betrapt⁹. Dat zijn ze ook niet, omdat ze optreden in een taalspel waarbinnen ze waarheid en leugen niet langer onderscheiden. Hun wereld bestaat uit het verwerven van macht, ongeacht het waarheidsprincipe. Hier zien we hoe de politiek niet langer in de domeinen waarheid en leugen kan worden ondergebracht: de eloquentie, zoals die in de vroege aanvang van de democratie, in Athene, opgeld deed is weer volop aan de orde. Sloterdijk zegt hierover dat we in de tijd van de opera leven: degene die het hardst of het mooist zingt, wordt gehoord. Het 'onterechte verlies' van de verkiezingen door Trump, wat leidde tot de bestorming van het Capitool, laat zien hoezeer de aanhangers geloven in de leider. In tegenstelling tot wat de Verlichting veronderstelt helpt hier geen factchecker tegen, omdat iemand die iets anders zegt dan de leider als een tegenstander wordt geïdentificeerd. De leider bepaalt hier de waarheid, de waarheid bepaalt niet wie leider zou moeten zijn. Dat wordt zichtbaar in het feit dat ondanks vele rechtszaken Trump nu weer verkiesbaar is voor de Republikeinen en grote kans maakt om de verkiezingen in November te winnen. Wellicht nog zorgelijker is de vraag wat er gaat gebeuren als hij de verkiezingen verliest.

⁷ 22 april 2017 gingen wereldwijd mensen de straat op in de *march for science*

⁸ <https://dekennisvannu.nl/site/artikel/Hoe-ontstaan-complottheorieen/9034>

⁹ Harry Frankfurt schreef een essay *de Bullshitter*

7. Machtscentralisatie en afschaffing van trias politica,

De trias politica is de scheiding van de verschillende overheidsmachten, de wetgevende, de rechtsprekende en de uitvoerende macht zijn van elkaar gescheiden en kunnen elkaar in de ideale situatie niet rechtstreeks beïnvloeden.

In de afgelopen decennia hebben we in de Verenigde Staten een ontwikkeling gezien die, een gevaar oplevert voor deze trias politica. De 'war on drugs' en contra -terrorisme zijn voorbeelden van zaken die deze scheiding opheffen. Daarnaast is de macht van geld een manier geworden om greep te hebben op de politiek in Amerika en de persoonlijke bemoeienis van Trump met benoemingen binnen de republikeinse partij lijkt erg op hoe Arendt de benoemingen door Hitler beschrijft. Dat is een punt van zorg m.b.t. de komende verkiezingen. Daarbij is geld en politiek ook sterk verbonden met de media in Amerika waardoor de democratische middelen om te controleren en te kritiseren uitgeput raken.

In China is president Xi Jinping voor het leven benoemd. Hij heeft de absolute macht over het leger naar zich toegehaald en is in die zin nu absoluut heerser geworden. Zijn uitspraken zijn opgenomen in de grondwet, zodat protesten tegen zijn woorden een staatsvijandige en ongrondwettelijke daden zijn geworden.

In Turkije heeft de reactie op de staatsgreep ertoe geleid dat internationaal jacht wordt gemaakt op mogelijk daarbij betrokken mensen met een Turks paspoort. Deze mensen worden tegen nationaal en internationaal recht in vast gehouden in en zelfs ontvoerd naar Turkije.

In Nederland is de scheiding der machten vooralsnog beter gewaarborgd, maar ook hier staat deze onder druk. Zo is de positie van de Nederlandse burger bij invoering van de sleepwet en bij de nieuwe wet die persoonsgegevens wil kunnen koppelen niet langer automatisch en duurzaam beschermd door de trias politica, omdat de overheid zich hiermee het recht heeft toegeëigend om, zonder dat de burgers hier verweer tegen hebben, in te breken in hun privéleven. Volgens recent onderzoek zitten de data van veel mensen al vanaf hun geboorte in een databank die voortdurend geüpdatet wordt zonder dat iemand daarvoor toestemming heeft gegeven.¹⁰ Ook vinden er in toenemende mate uitzonderingen plaats op het gebruik dat de wetgever zich niet met de uitspraken van de rechterlijke macht mag bemoeien¹¹. Zo is er discussie over rechters die ook in de eerste kamer zitting hebben en de tweede kamer die zich bemoeit met rechterlijke uitspraken¹².

Naar aanleiding van de toeslagen affaire zijn er wel hoopvolle signalen dat de instituties en de rechterlijke macht hun onafhankelijkheid weer gaan dragen¹³. Dat is ook het grootste verschil met en

¹⁰ <https://www.ftm.nl/artikelen/afnemersindicaties-politie-basisregistratie-personen?share=v7%2BIUhEv8cN5IJFEIaptMhaCunwp3xjSgz5eWSsR%2FVM094nfOd%2B4ZwknH1HWew%3D%3D>

¹¹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2007/03/31/mag-eeen-rechter-in-de-eerste-kamer-11300415-a1127097>

¹² https://pure.uvt.nl/portal/files/1066732/Gommer_De_bemoeienis_van_politici_met_rechters_090304.pdf

¹³ <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/11/19/raad-van-state-biedt-excuses-aan-voor-rol-toeslagenaffaire-a4066154> en <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/toezichthouder-waarschuwt-voor-surveillance-maatschappij-als-nctv-meer-bevoegdheden-krijgt~b7f2e51a/>

het beste wapen tegen een verloop richting een totalitair systeem: er is kritiek en dus is correctie en zelfonderzoek mogelijk.

Wat bij Arendt totaal geen rol speelt is de macht van de media, terwijl we wel hebben kunnen lezen hoe Goebbels gebruik maakt van PR, ook dan al beïnvloedt hij de beeldvorming in het journaal. Wij hebben vandaag de dag te maken met media en AI die de waarheid ernstig onder druk zet en de privacy en dus het verzet van individuen bijna onmogelijk maakt. Dan zijn we afhankelijk van helden die bereid zijn hun leven in de waagschaal te stellen. Die blijken er, zoals Arendt ook concludeerde, altijd weer te zijn.

Arendt zegt dat waar de trias politica verdwijnt de buitenstaanders zorg moeten dragen voor recht en waarheid. Wat er dan van ons- burgers levend op veilige afstand van de totalitair wordende bewegingen- wordt gevraagd is echter dat wij (deels) afstand doen van het bourgeois bestaan en ons als citoyens opstellen. Dat wordt nu extra lastig omdat de populistten baat hebben bij zoveel mogelijk onvrede en ieders korte termijn eigen belang tot een politieke halszaak maken, zonder deze in context te presenteren. Daardoor lopen veel mensen warm voor boeren, terwijl men tegelijkertijd in de winkel niet meer wil betalen voor in eigen land op verantwoorde wijze geproduceerde producten en raken gemeentes bedolven onder tijdrovende e-mails en WOB- verzoeken (nu Woo), waarna geklaagd wordt door diezelfde populistten dat belangrijke zaken blijven liggen.

Eigenbelang speelt ook een rol bij sport in dictatoriale landen, bij het niet uitvoeren van economische sancties en dat maakt dat de democratische landen niet alle corrigerende macht pakken die ze zouden kunnen hebben. Arendt zou dat ongetwijfeld laakbaar vinden.

8. Indoctrinatie en terreur,

We leven tegenwoordig in een wereld die feitelijk al voor een belangrijk deel is geglobaliseerd. Om zicht te krijgen op totalitaire ontwikkelingen is het noodzakelijk om naar de globale situatie te kijken en niet in de valkuil van het ethnocentrisme te trappen. Europa en Amerika zijn slechts kleine onderdelen van de wereld geworden, in tegenstelling tot de periode van vóór de twee wereldoorlogen toen de politieke en economische werkelijkheid nog werd gedomineerd door de westerse wereld. Wanneer we naar de globale ontwikkelingen kijken, kunnen we niet om de positie van de wereldreligies heen.

Het is belangrijk om twee zaken op te merken;

Ten eerste gaat het hierna over fundamentalistische opvattingen die binnen de Islam en christendom leven. De ene keer is beter zichtbaar dat religie wordt aangevoerd als argument, terwijl macht het werkelijke streven is. Het gaat om bewegingen die geweld niet alleen rechtvaardigen, maar zelfs van een goddelijke goedkeuring voorzien. Binnen deze denkwijze kan de hele mensheid verdeeld worden in gelovigen en ongelovigen. Twijfel en het stellen van religieuze vragen staan gelijk aan ongelof. Dit is een opvatting die naadloos past op het begrip ideologie, zoals Arendt dit analyseert.

Ten tweede is er het geloof in de verre toekomst, waarin een dag des oordeels zal plaatsvinden en waarin alleen de zuiveren in de leer het oordeel zullen doorstaan. Dit is goed vergelijkbaar met het verre doel van de communistische heilstaat en de Arische eindoverwinning. Degenen die gaan voor de combinatie van het goedgekeurde geweld en het verre doel zijn feitelijk op weg naar een totalitair denken.

Zo zegt dr. Ayman al-Zawahiri, die werkte met Osama bin Laden, op een bandopname die op 11 februari 2005 openbaar werd gemaakt *“De door Allah overgeleverde sharia is de sharia waaraan we ons moeten houden. Wat dat betreft kan niemand weifelen of aarzelen; deze zaak kan alleen zeer*

ernstig opgenomen worden, want ze verdraagt geen grappen. Of je bent een gelovige in Allah, en dan volg je Zijn wetten, of je bent een ongelovige, en dan heeft het geen zin de details van Zijn wet met je te bespreken. Geen zichzelf respecterend, nadenkend mens kan de aarzeling accepteren die het westerse secularisme probeert te verspreiden. Want als Allah Heerser is dan heeft Hij het recht om te heersen; dat is duidelijk en er is geen aarzeling (...) En zo komt het dat als u geen gelovige in Allah bent, het logischerwijze geen zin heeft om met u de details van Zijn wetten te bediscussiëren.”¹⁴.

Het gesprek met dit soort groeperingen moet noodzakelijk van een andere aard zijn dan het gesprek met gematigde aanhangers van welk geloof dan ook. Blijven denken dat zij werkelijk bereid zijn om in een wereldse democratie te investeren lijkt op de fout die Arendt beschrijft over het (internationale) overleg met Hitler of Stalin. Haar waarschuwing is ‘dat gewone mensen niet weten dat alles mogelijk is’.

9. Objectieve vijanden aanwijzen en zuiveringen,

Objectieve vijanden zijn geen politieke tegenstanders maar een volk of groep tegenover de eigen te beschermen groep. De vereenzelviging van alle ‘anderen’ maakt het onmogelijk om iets te doen of te laten om van vervolging en vernietiging te worden gevrijwaard. Volwassenen én kinderen zullen worden uitgeroeid met het oog op de gezondheid van de eigen groep of de ‘echte mensheid’ nu en in de toekomst.

In Myanmar zien we hoe de islamitische minderheid door de boeddhistische meerderheid zo goed als totaal uit het land is weggezuiverd. Het totalitaire karakter van deze beweging wordt pijnlijk duidelijk als we ons realiseren dat deze tendens tot vernietiging van de islamitische minderheden door de boeddhistische meerderheid over is geslagen naar Birma en Sri Lanka. Hier zien we ook weer een totalitair kenmerk, namelijk het streven naar wereldhegemonie van het fundamentalistische gedachtengoed.

Tot in Nederland worden mensen met Joodse wortels vereenzelvigd met het geweld dat de regering Netanyahu gebruikt in Gaza. Dat is antisemitisch en maakt mensen tot objectieve vijanden. De vereenzelviging van kinderen in Gaza met de terroristen van Hamas en hen daarom niet van voedsel en veiligheid willen voorzien is ook een voorbeeld waarbij een mensen tot objectieve vijanden wordt gemaakt.

De strijd die radicaal rechts en allerlei fundamentalistische religies voeren tegen LGBT+ wordt vaak gezien als een strijd tegen (gekozen) gedrag en daarmee lijkt het niet te voldoen aan de criteria van een strijd tegen een objectieve vijand, immers het is hun gedrag dat wordt geattaqueerd. Maar in werkelijkheid is dit een soortgelijke vorm van de objectieve vijand aanwijzen als racisme of seksisme. Het gaat er niet om hoe geassimileerd iemand zich gedraagt, de objectieve vijand moet ervan weerhouden worden de ‘gezonde mensheid’ te besmetten. Arendt wijst er regelmatig met klem op dat assimilatie de joden niet heeft gered.

10. Beweging omwille van de beweging met als doel wereldmacht

Het idee van wereldhegemonie is te herkennen in diverse nationalistische bewegingen. Dat klinkt contradictoair, maar dat was ook het geval met de wereldhegemonie die werd nagestreefd met een beroep op ‘bloed en bodem’.¹⁵ Zo hebben veel nationalistische leiders contact met elkaar en kun je

¹⁴ Appiah 2007

¹⁵ Zie het artikel over Alt-right en Erkenbrand op de www.maieutiek.nl

omgekeerd wellicht ook vaststellen wat iemands idealen zijn, aan de hand van zijn contacten. Baudet die fan is van sterke mannen als Poetin en ook Wilders die Orban regelmatig bezoekt en daar al een prijs in ontvangst heeft genomen.

De journalist Huib Modderkolk¹⁶ onderzocht hoe nationale bewegingen samen internationaal onrust veroorzaken. Het lijkt, zegt hij, alsof de onrust het doel is en niet de overtuigingen die deze bewegingen naar buiten toe zeggen te verdedigen. Met een beroep op de bijbel in de VS en beroep op Russische waarden aan de andere kant strijden deze groepen tegen LGBT+ of tegen abortus en maken hierbij gebruik van toegang tot data die ongekend is. Al enige tijd zijn er deskundigen die zich openlijk zorgen maken over de macht van AI. Als Modderkolk duidelijk maakt dat privé data van een veelgebruikte menstruatieapp (als voorbehoedmiddel op de markt) gebruikt worden om aan te tonen dat vrouwen een abortus hebben ondergaan en een rechtbank in de VS deze als bewijs heeft toegelaten, dan is het niet AI waar we bang voor moeten zijn, maar de oneigenlijke gebruikers. En de vraag dringt zich op of niet onrust en beweging zaaien het gezamenlijke doel is van groepen die we in eerste instantie als vijandelijk ten opzichte van elkaar zien.

Wat het extra lastig maakt is dat economie vaak doorslaggeven is in de contacten met landen die dictatoriaal zijn en waarvan we kunnen vermoeden dat ze richting totalitarisme bewegen. Qatar, China, maar ook Rusland hebben nog steeds grote en toenemende mondiale invloed door hun economische mogelijkheden.¹⁷

11. De ontvouwing van een wetmatigheid in de wereld en het idee dat eerst alles stuk moet voor het beter wordt

Arendt beschrijft dat totalitaire systemen bestaan bij gratie van de beweging omwille van de beweging. Een ideologie kenmerkt zich doordat er wordt gekeken naar de beweging als de wetmatige ontvouwing van 'de Idee'. Het doel dat wordt gesteld is enerzijds een gegeven en anderzijds ver weg. De beweging neemt zelf de positie van het (verliggende) doel over. We zagen dit bij de communistische heilstaat en de eindoverwinning van de Ariër. Het doel was niet wat gedrag goed of fout maakte, maar de gehoorzaamheid aan de leider. De wereld van vandaag kent een aantal van deze doelen die door een permanente beweging kan worden overgenomen of dat al is.

- De opheffing van de schaarste als doel is gaandeweg in onze geschiedenis vervangen door het idee dat 'de economie moet groeien'.
- Het idee van Poetin of Xi dat een oorspronkelijk rijk moet worden hersteld is enerzijds een concreet doel, maar kan ook tot een permanente beweging oproepen. Wat 'het rijk' is of weer moet worden is flexibel.
- Ook een aantal fundamentalistische Islamitische bewegingen zijn gericht op een wereldwijde Islamisering, wat ook weer een ver weg gelegen doel is, dat de permanente beweging oproept.

¹⁶ Modderkolk 2024

¹⁷ Sinds de Russische inval in Oekraïne, eind februari, is de handel tussen Rusland en India meer dan verdubbeld. India heeft vooral de import van goedkope Russische olie opgeschroefd. Bron .NOS 16 september 2022

- Het eugenetisch ontwikkelen van de beste mogelijke mensheid waarin wij slechts een onderdeel zijn is niet weg uit het denken, maar heeft nu de vorm van het neurodarwinisme aangenomen.
- Het is verontrustend dat rechtse groeperingen zich aaneensluiten in bewegingen die steeds vaker claimen dat eerst alles stuk moet voor het beter wordt. Daarmee zorgen ze voor een beweging die sterk lijkt op het totalitarisme, in die zin dat alles goed is als het maar chaos en vernietiging teweegbrengt.¹⁸ In de ogen van deze groeperingen is de beweging richting een einddoel noodzakelijk, maar alles wat in de weg staat moet eerst uit de weg geruimd worden.
- In vele bewegingen die we populistisch noemen herkennen we enerzijds een terugval in of hang naar overwonnen standpunten zoals vrouwvijandigheid, ongelijkheid en een op rassen gebaseerd nationalisme. Aan de andere kant zijn alle deelnemers mondige kinderen van de verlichting die nu eindelijk hun mening tot algemene waarheid en doel willen zien worden opgetild. Dat hun streven noch consistent noch op feiten gebaseerd hoeft te zijn blijkt regelmatig en maakt het vertegenwoordigen van dergelijke stemmen ook buitengewoon lastig.

12. Waarheidsproductie,

De Rohingya in Myanmar zijn niet alleen met veel geweld verdreven uit hun land, hun dorpen zijn vernietigd en nieuwbouw voor boeddhistische bewoners verrijst op de resten van deze dorpen. Nog even er is niet meer te zien dat er ooit Rohingya hebben geleefd en dat is ook precies de bedoeling.

Zo zijn de uitroeiing van de Indianen in Amerika en de genocide op de Armeniërs nog steeds onderwerp van waarheidsvinding. Dit is echter ook een hoopvol teken, want daar waar de leugen heeft gewonnen doet de vraag naar hoe het echt is gegaan zich niet eens meer voor.

Nederland kent de laatste tijd een aantal schadalen waarbij waarheid, geheugen en wettelijke grenzen ook in het geding zijn. Alhoewel onze instituties en de media dit kritiseren én de kritiek hier openbaar geuit mag worden, zijn het toch zorgelijke tekenen.¹⁹

In Rusland zien we recent dat de geschiedenis herschreven wordt en de taal wordt aangepast en wie zich daar niet aan houdt is niet alleen in verzet, maar een verrader.

In Nederland zien we een cultuur groeien na WOII van herinneren en Stolpersteine en monumenten dragen bij aan die herinneringscultuur. In het benadrukken van de gelijkheid zien we echter ook een devaluatie van het herinneren die iedereen in staat moet stellen om zijn of haar leed in de openbare ruimte te laten stollen. Dat

13. Cynisme is schranderheid

¹⁸ <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5266795/extreem-rechts-accelerationisme-geweld-terrorisme>

<https://www.ewmagazine.nl/nederland/achtergrond/2017/12/alt-right-in-nederland-verlangen-naar-een-etnostaat-2965829W/>

¹⁹ <https://defenceforchildren.nl/actueel/blog/martin-vegter/verboden-onderscheid/>

<https://www.nu.nl/286543/video/op-een-rij-hier-had-rutte-ook-geen-herinnering-aan.html>

Het cynisme van tegenwoordig bestaat uit een houding van neerbuigendheid naar de mensen die geloven in moraliteit, in het goede en in positiviteit. Zij zijn volgens populistten en complotdenkers de mensen die naïef zijn, die niet begrijpen hoe het 'echt' in elkaar zit. De '*gut mensch*'²⁰ is een neerbuigende manier om deze naïeve, goedgelovige aan te duiden. Mensen van goede wil zijn eigenlijk te dom om de wereld te begrijpen. Deze vorm van slimheid die gepaard gaat met een treurigheid over de eigen verloren onschuld werd voor het eerst beschreven door Sloterdijk²¹.

4. Tegenwicht tegen het totalitarisme

1. Pluraliteit en nataliteit

Arendt introduceert in haar boek 'De menselijke conditie' twee kenmerkende begrippen voor het menselijk bestaan. Zonder die twee kenmerken kan het menselijk bestaan geen voortgang vinden, zo meent zij. Deze twee begrippen zijn pluraliteit en nataliteit.

*"Pluraliteit is de conditie van het menselijk handelen omdat wij allen eender, dat wil zeggen menselijk, zijn in die zin, dat niemand ooit gelijk is aan iemand anders die ooit heeft geleefd, leeft, of zal leven."*²²

De definiëring van Arendt behoeft weinig toevoeging. De uniciteit van ieder individu en de waarde daarvan toont zich in de definitie. Het roept een ethiek wakker die recht doet aan het feit dat wij als mensheid alleen dan kunnen bestaan, als we het verschillend zijn, het anders zijn dan de ander, gaan waarderen en de norm van de gelijkheid reduceren tot haar oorspronkelijke waarde: stands- en rechtsgelijkheid. Juist deze vormen van gelijkheid doen recht aan de pluraliteit, alle andere vormen van gelijkheid kunnen bedreigingen vormen voor de pluraliteit. De pluraliteit hangt samen met de nataliteit, en het is deze nataliteit waarvan Arendt zegt dat de totalitaire beweging de mensheid in haar verscheidenheid wil opheffen en terugbrengen tot een soort waarvoor de individuele menselijke waardigheid niet bestaat. Ze schrijft dan: *"In normale omstandigheden kan dit nooit werkelijkheid worden: voor zover de spontaniteit niet alleen verband houdt met de menselijke vrijheid, maar met het leven zelf dat zich altijd in leven wil houden, kan ze nooit helemaal geëlimineerd worden."*²³

In haar tweede werk **DE MENSELIJKE CONDITIE** werkt zij dit uit wanneer ze schrijft:

"Het nieuwe gebeurt altijd tegen het overweldigende getuigenis in van statistische wetten en hun waarschijnlijkheidsrekening, die voor alle praktische, alledaagse doeleinden neerkomt op zekerheid; de verschijning van het nieuwe heeft daarom altijd iets van een wonder. Het feit

²⁰ De jury van het Duitse Unwort des Jahres heeft "Gut mensch" tot Ongewenst Woord van het Jaar 2015 uitgeroepen.

²¹ Sloterdijk 1992

²² Arendt 2009, p. 16

²³ Arendt 2005, p.262

dat de mens in staat is tot handelen, betekent dat het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is.”²⁴

Dit menselijke kenmerk van nataliteit is voor Arendt even belangrijk als de pluraliteit en deze kenmerken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een tijdgenoot van Arendt, Immanuel Levinas, schrijft in zijn belangrijkste werk, **‘TOTALITEIT EN HET ONEINDIGE’**, dat iedere menselijke geboorte een uitbreiding is van het bestaan en niet mag worden opgevat als de vervanging van een verdwenen element. De nataliteit is het onuitroeibare menselijke vermogen om langs onverwachte, irrationele weg, een verandering in de werkelijkheid te forceren en een nieuwe werkelijkheid in het leven te roepen. Geen totalitaire macht kan, tenzij die macht zich weet uit te spreiden over de hele mensheid, de nataliteit uitbannen, daarop is Arendt’s hoop gebaseerd.

2. Gezamenlijk handelen en spreken

Voor Arendt zijn de pluraliteit en de nataliteit direct verbonden aan het handelen en spreken. De politiek in haar oorspronkelijke betekenis is uitdrukking van dit menselijk gedrag. De politiek zou zich met ‘Het Goede Leven’, los van de noodzaak, moeten bezighouden. In deze vorm van politiek tonen mensen zich als ‘wie’ aan elkaar en zijn zij uitdrukking van pluraliteit en nataliteit. Deze vorm van politiek geeft bestaansrecht aan ieder individu en is daarmee een direct wapen tegen totalitaire machtsdreigingen. Overal waar mensen elkaar vinden in grotere en kleinere bewegingen en zichzelf neerzetten om iets te bereiken dat het direct eigenbelang overstijgt, is er sprake van handelen en spreken. Het is lastig om algemene voorbeelden te geven omdat ook zaken waar je het als individu niet mee eens bent wel degelijk een voorbeeld kunnen zijn van handelen en spreken. Het gaat immers juist niet om eenvormigheid, maar om het schuren én ontmoeten binnen een wettelijk democratisch kader. Dat maakt dat uiteenlopende keuzes aan deze voorwaarde kunnen voldoen. Als WNL en Geen stijl vinden dat het nieuws te links is en op hun eigen wijze ruimte maken voor andere programma’s op tv en radio, voldoen zij hieraan evenals omroep Zwart. Ook de idealistische bewegingen als Waterboxx²⁵ en Justdiggitt²⁶ die bezig zijn om de woestijn te vergroenen zijn voorbeelden. Wat belangrijk is is dat zij ruimte houden voor het anders zijn van de ander, iets wat juist dan wanneer een groepering grotere wordt een hele opgave blijkt te zijn.

3. Betekenisverlening

Arendt zal in haar volgend boeken uitwerken wat wij mensen doen en stelt dan vast dat alleen denken in termen van het nut te weinig recht doet aan het verschillend zijn van de mens. Wanneer we alleen naar elkaar kijken als bouwstenen voor een toekomstige welvarender wereld dan is het verschillend zijn van mensen veelal een lastige factor. Het utilitair denken nodigt uit tot het afwegen welk nut de ander heeft voor jouw belangen. Veel contacten in onze wereld hebben die vorm, denk aan netwerkbijeenkomsten en projectplanningen. Het met elkaar tijd en ruimte maken voor het ontmoeten en het voeren van dialogen vergt inzet en lijdt onder de vraag ‘waar is dat goed voor’?

²⁴ Arendt 2009, p.164.

²⁵ https://nl.wikipedia.org/wiki/Groasis_Waterboxx

²⁶ <https://justdiggitt.org/nl/>

Arendt stelt vast dat het leven in een wereld waarin menselijke waardigheid voorop staat wel mogelijk, maar niet vanzelfsprekend is. Habermas heeft geprobeerd om deze werkelijkheid een vaste plaats te geven in zijn theorie van het communicatieve handelen, maar het risico bestaat dat het te strak inrichten van speciale plaatsen en ruimtes waar, onder speciale voorwaarden, het machtsvrije besprek gevoerd wordt, juist leidt tot het invoegen van het ontmoeten in een instrumenteel discours.

4. Citoyen zijn in plaats van bourgeois

In dit boek maakt Arendt een bruikbaar onderscheid in de houdingen die burgers kunnen aannemen met betrekking tot de politiek. Enerzijds is daar de bourgeois. De bourgeois is die burger die gericht is op het directe eigenbelang en wiens deelname aan het publieke domein geen ander belang kent dan het bedienen van het privé-domein. Voor de bourgeois is de politiek ook een overheidsstructuur die hem moet faciliteren in zijn privé-behoeften. Dat levert een belangenpolitiek op die tegelijkertijd de onmogelijke opgave krijgt om al die privé-belangen te ondersteunen en daarmee de atomisering te dienen. Daar staat tegenover de citoyen. De citoyen is ook een burger die deelneemt aan het publiek domein. Wat hem onderscheidt van de bourgeois is de houding die hij inneemt tegenover het publiek domein. Waar de bourgeois het publiek domein ziet als de macht die zijn privé-belangen moet faciliteren, ziet de citoyen het publiek domein als iets dat de politieke belangen op langere termijn moet dienen. Dat kan tegen het directe eigenbelang ingaan. Of het nu gaat om lokale, nationale of internationale politiek, de citoyen is gericht op belangen die de toekomst van het domein dat door de betreffende politiek kan worden bereikt, kan dienen. Deze positie van de op korte termijn eigenbelang betrokken bourgeois zal Arendt later²⁷ uitwerken als een overwoekering van het politieke door het maatschappelijke. Iets wat vaak verwarring oplevert, omdat wij meestal het publiek domein juist als het maatschappelijke aanduiden, denk aan een term als maatschappelijk betrokken. We zien in de klimaatdiscussie, maar ook in de coronadiscussie mensen die deze houding innemen. Vaak worden deze stemmen overschreeuwd door enkelingen die op hun eigen belang uit zijn. In de maatschappelijke discussie wordt gemakkelijk over het hoofd gezien dat individuen of groeperingen die het niet met elkaar eens zijn, wel in gelijke mate het publieke domein kunnen betreden vanuit de positie van citoyen. Het vervelende is dat een beroep ons eigenbelang juist in onzekere tijden altijd wel iets wakker maakt, terwijl het beroep op een altruïstische inspanning in onzekere tijden lastig wordt omdat je niet weet of het een verschil gaat maken.

5. Buitenstaanders moeten de waarheid huldigen

De wereld van het totalitarisme houdt een onware, onwerkelijke ideologische leugen in stand. Door indoctrinatie en propaganda worden de slachtoffers van een totalitair systeem in een onware waarheid opgesloten²⁸. De enige manier waarop een bevolking die slachtoffer is van totalitarisme kan worden bevrijd, is langs de lijn van de erkenning van gedeelde feiten, d.w.z. langs de lijn waarin, in elk geval, de pluraliteit en de nataliteit als menselijke waarden worden erkend en gehuldigd. Of deze feitelijke waarheid nu verkondigd wordt door degenen die binnen het systeem ongevoelig zijn

²⁷ Arendt 2009

²⁸ Arendt 2009 184

gebleken voor indoctrinatie en propaganda, of dat het mensen uit delen van de wereld zijn die niet door een totalitair systeem worden overheerst, maakt in wezen niet uit. Belangrijk is dat slachtoffers van zo'n systeem geconfronteerd worden met ideeën die, zoals hiervoor gezegd, de pluraliteit en de nataliteit een rechtmatige plaats in het denken over de mensen geven.

Daarbij is het belangrijk dat mensen kunnen leven in een gedeelde werkelijkheid die door handelen en spreken uitgewisseld kan worden. Een systeem dat de waarheid van sommige groepen systematisch uit de wereld verwijdert, kan alleen van buitenaf gekritiseerd worden. Dat is belangrijk omdat zo ervaringen en zelfs existentie van deze weggewerkte (objectieve) vijanden van een totalitaire beweging deel blijven uitmaken van de wereld die wij mensen met elkaar delen. Totalitaire leiders weten hoe belangrijk dat blijven benomen is en zullen er daarom alles aan doen om deze stemmen tot zwijgen te brengen. De consequenties van het spreken van jouw waarheid kunnen enorm zijn: mensen worden gelabeld worden als klokkenluider, dissident of vijandelijke spion en opgesloten, gemarteld of vermoord.

5. Wat kan je als enkeling doen?

1. Geen cynisme

Dit is misschien wel de belangrijkste vraag die het werk van Arendt bij ons oproept. De algemene ervaring van machteloosheid die je kan overvallen wanneer de media weer nieuwe negatieve feiten in de wereld brengen, maakt het belangrijk om tegengif te vinden voor de negativiteit.

In zijn werk 'Kritiek van de Cynische Rede'²⁹ schrijft Sloterdijk over het verschil tussen cynisme en kynisme. Het cynisme is een houding tegenover het leven die, in zijn negativiteit en in het gegeven dat het eigen oordeel over de werkelijkheid door arrogantie van 'beter weten' wordt bepaald, maakt de cynicus gevoelig maakt voor totalitaire invloeden.

De kynicus daarentegen, is die mens die, steeds weer op basis van een eigen oordeel, keuzes maakt en handelt. Doordat iedere situatie een nieuw oordeel vergt, omdat geen twee situaties identiek zijn en omdat in iedere situatie de innerlijke verhouding van het individu tot de situatie weer anders is, kan de kynicus inconsistent lijken voor de toeschouwer. Voor de kynicus zelf is iedere keuze gebaseerd op een eerlijk oordeel, maar innerlijke groei maakt een steeds veranderend oordeel waarschijnlijk. Wat de kynicus doet, is het zoeken naar nieuwe, eigen ethische gedragingen. Daarmee maakt deze kynicus de cirkel van de geschiedenis rond, want op deze manier vormt hij zich een ethos, zoals dat ook gebruikelijk was bij de Atheners. Alleen zijn wij nu allen vrije mensen.

2. Stop en denk

Omdat we altijd hebben geleefd langs de lijn van oordelen die ons aangereikt zijn vanuit opvoeding en samenleving en gezag, is het gedrag dat op het eigen oordeel is gebaseerd, pril en ongevormd. De voortdurend veranderende samenleving draagt ook al niet bij tot de vorming van een consistent gedrag uit het eigen oordeel. Steeds weer moeten we keuzes maken uit de veelheid van stemmen in

²⁹ Sloterdijk 1992

ons innerlijk. Soms oordelen we dat we ons geweten moeten volgen, soms ons gevoel, soms ook ons verstand. Geen van de stemmen heeft duurzaam het laatste woord. Door de kennis over de neurologie, de psychologie en de maatschappelijke confrontatie met de tanende zekerheid over waarheid, raken we langzamerhand doordrongen van het feit dat gevoel noch verstand, geweten noch geheugen, ons de zekerheid kunnen bieden die we van oudsher uit onze rationaliteit hebben geput. De overwegingen die we met ons oordeelsvermogen maken, lijken te voldoen aan de waarheid vanuit rationaliteit, maar bij intensieve beschouwing gaat het in die redeneringen eerder om het gevoel van eigenheid.

Iedere mens zal vandaag de dag mondig geworden een evenwicht moeten vinden tussen ons voegen naar wat iedereen zo doet en weten wanneer het tijd wordt om ergens tegen op te staan. Het 'stop en denk' dat ons volgens Arendt moet behoeden voor de banaliteit van kwaad bestaat uit een individueel oordeel dat in verzet is tegen zoals iedereen wel weet, maar wel bestaat in een publiek domein. Een oordeel is ook altijd subjectief. Deze subjectiviteit werkt alleen als het plaats kan vinden in een ruimte die - geschraagd door wetten en regels- de pluraliteit en nataliteit faciliteert in handelen en spreken. Alle pogingen om dit publiek domein te vervangen door een veilige ruimte zonder schuren en ongemak, leidt uiteindelijk tot uitsluiting. Arendt zegt dat denken een onveilige bezigheid is. Wanneer we geloven dat in de Verlichting meer en meer mensen deel uitmaken van de vrije wereld zullen de stemmen meer divers worden. Dat vraagt nogal wat en waar dat lastig wordt treedt het gevaar op dat leiders ons een eenvoudig model van de werkelijkheid beïden wat de vorm aan kan nemen van een complottheorie of ideologie. Die weg is geen keuzes met perspectief volgens Arendt.

3. Citoyen zijn

Ieder van ons moet citoyen zijn. Maar ieder van ons leeft in een grote menigvuldige werkelijkheid waarop we weinig directe invloed hebben. We zijn daarmee dus teruggeworpen op het eigen oordeel en kunnen dan gemakkelijk ten prooi vallen aan het gevoel dat het er allemaal niet toe doet en dat je als enkeling niets bijdraagt aan de gebeurtenissen. Hierbij moeten mensen vertrouwen op de medemensen van 'goede wille'³⁰. Ieders zoektocht naar het goede staat niet geïsoleerd in de wereld, veel mensen zoeken, ieder op zijn of haar eigen manier, naar het goede. Wanneer mensen geen overkoepelend moreel systeem meer aanvaarden als een 'Groot Verhaal' waar we ons in moeten voegen, zijn we genooddaakt om –ieder voor zich- een eigen moraliteit te ontwikkelen. De omgang met anderen, de kennis die we opdoen en het oordeel dat we -ook over onszelf- vellen, vormen dan de leidraad voor een eigen ethos.

Wet en de regels van de samenleving vormen het langzaam veranderende kader waardoor veiligheid geboden wordt om vitale fouten te kunnen maken en erop terug te kunnen komen. Gaandeweg en tergend langzaam veranderen ook de kaders. Dat mensen in tijden van verandering aandringen op snellere veranderingen van bijvoorbeeld wet- en regelgeving is dus logisch, maar het doet het gevaar ontstaan dat ook de kaders meegaan in de waan van de dag en in ideologische misvattingen, terwijl daartegen – en dus tegen onszelf- zouden moeten beschermen.

³⁰ <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/we-hebben-genoeg-redenen-om-optimistisch-te-zijn-zegt-deze-wetenschapsjournalist~a4522802/>

4. Plicht tot optimisme

René Gude, denker des vaderlands in 2013, zei ooit dat we een plicht tot optimisme hebben. Niet vanuit een naïef beeld dat terugvoert naar de altijd voorwaarts bewegende Verlichting, maar als een logische consequentie van het doordenken van wat het gevolg is als mensen het optimisme loslaten. De kennis van nu biedt via de media een beeld van de hele wereld, maar dat beeld bestaat voornamelijk uit de rampen en grote gebeurtenissen. De werkelijke existentie is echter veel dichterbij. Het verband tussen beide wordt vertekend omdat media en wetenschap vooral schrijven en spreken over hoe het grote geheel ons beïnvloedt. Het grote geheel begint en eindigt echter met een optelsom van kleine gebeurtenissen. We hebben daarmee als mensen elk een klein stukje van de werkelijkheid in handen. Mensen kunnen vrijwilliger worden en lid worden van één of meer politieke partijen, goede doelen steunen of meelopen met demonstraties. De individuele verantwoordelijkheid zit ook in ieder gesprekje bij de kassa, iedere uitspraak op een feestje, iedere (niet) verantwoorde aankoop en het wel of niet steunen van journalisten door het hebben van een abonnement op een krant. Met elkaar bepalen mensen de stemming waarbinnen partijen al dan niet de ruimte krijgen om neer te zetten wat 'Het Volk' wil. Het is deze intermenselijke stem die ouderen mondigheid gaf en een recht op AOW en vrouwen tot rechtspersonen maakte in 1957. Het is wat eigen vormen van (on)geloof de ruimte gaf en het homohuwelijk rechtsgeldigheid. Het maakte ongehuwd moederschap én abortus mogelijk. Dat alles is niet de beslissing van één mens of één partij, dat is het gevolg van handelen en spreken en daarom zegt Arendt; 'de macht ligt bij de mensen en niet bij één leider'.

Bronnen

Bibliografie

Aalders, G. (2010). *Kartels: De Amerikaanse strijd om de wereld hegemonie*. Amsterdam: Boom.

Achterhuis, H. (2010). *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Adorno, T. W. (2019 (oorspronkelijk 1967)). *Aspecten van het nieuwe rechts-radicalisme (vert. mark Wildschut)*. Amsterdam: Octavo.

Appiah, K. (2007). *Kosmopolitisme: Ethiek in een wereld van vreemden*. Amsterdam: Prometheus.

Arendt, H. (1972). *Warheit und lüge in der Politik: Zwei Essays*. München: Piper & Co. Verlag.

Arendt, H. (2005). *Totalitarisme (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.)*. Amsterdam: Boom.

Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jeruzalem: A report on the banality of evil (5e druk)*. New York: The Penguin Group.

Arendt, H. (2009). *De Menselijke Conditie (C. Houwaard, Vert.)*. Amsterdam: Boom.

Arendt, H. (2012). *Denken: Het leven van de geest (D. d. Schutter, & R. Peeters, Vert.)*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans.

- Blom, P. (2014). *Alleen de Wolken: Cultuur en crisis in het westen 1918-1938* (P. Ruiter, & H. Corver, Vert.). Amsterdam: De Bezige Bij.
- Bolhuis, F. e. (2021). *Rattenvangers van het onbehagen*. Kampen: van Warven.
- Bregman, R. (2013). *De Geschiedenis van de Vooruitgang*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen*. Amsterdam: De Correspondent.
- Canovan, M. (1992). *Hannah Arendt: A reinterpretation of her political thought*. Cambridge : Camebrige University Press .
- Chang, H.-J. (2011). *23 Dingen die ze je niet Vertellen over het Kapitalisme* (E. Lof, Vert.) (5e druk) . Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Desmet, M. (2022). *De psychologie van het totalitarisme*. Antwerpen: Pelckmans .
- Eilenberger. (2022). *Het vuur van de vrijheid* (vert. W.Hansen). Amsterdam: Bezige Bij.
- Fink, H. (1985). *Social Philosophy*. London/New York: Methuen.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf: De geboorte van de gevangenis* (vertalerscollectief). Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Frankfurt, H. G. (2005). *On Bullshit*. Princeton University Press.
- Gabriel, M. (2021). *Morele vooruitgang in duistere tijden* (vert huub Stegeman). Amsterdam: Boom.
- Haag, A. (2023). *Vreemdeling in eigen land, Het oorlogsdagboek van Anna Haag* (Vert Irene Dirks en Lucienne Prijs) (bezorgd door Jennifer Holleis). Amsterdam: Alfabet uitgevers.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns I en II*. Suhrkamp.
- Harari, Y. (2017). *Homo Deus, Een kleine geschiedenis van de toekomst* (I.Pieters vert.). Amsterdam: Thomas Rap.
- Hattem, K. v. (2003). *Overbodige Mensen: Een beschouwing over Hannah Arendt en het kwaad*. Zoetemeer: Uitgeverij Boekencentrum.
- Helsloot, N. (1999). *Vrolijke Wetenschap: Nietzsche als vriend*. Baarn: Agora.
- Horkheimer, m. e. (2022 (vierde druk)). *Dialectiek van de verlichting* (vert. Michel van Nieuwstadt). Amsterdam: Boom .
- Karskens, M. (1986). *Foucault: Waarheid als Macht: Een onderzoek naar de filosofische ontwikkeling van Michel Foulcaut: Deel 1*. Stichting Te Elfder Ure.
- Kieft, E. (2017). *Het verboden boek Mein Kampf en de aantrekkingskracht van het nazisme*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas/contact.
- Kruiter, A. (2010). *Mild Despotisme: De hedendaagse democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqville*. Amsterdam: Van Genneep.
- Kruiter, A. B. (2011). *In Ons Belang: Pleidooi voor publieke waarden*. Amsterdam: Van Genneep.
- Kruiter, A. B. (2011). *In Ons Belang: Pleidooi voor publieke waarden*. Amsterdam: Van Genneep.
- Levinas, E. (1982). *Het Menselijk Gelaat* (O. d. Nobel, & A. Peperzak, Vert.) (5de druk). Baarn: Ambo.

- Mittelmeier, M. (2022). *Vrijheid en Duisternis, Hoe de dialectiek van de Verlichting het boek van de eeuw werd* (vert. Mark Wildschut). Utrecht: Ten Have.
- Modderkolk, H. (2024). *Dit wil je echt niet weten over de onvoorstelbare wereld achter je scherm*. Amsterdam: Podium.
- Monbiot, G. (2018). *Uit de puinhopen: een nieuwe politiek in een tijd van crisis* (R.van Kappel vert.). Rotterdam: Lemniscaat.
- Neiman, S. (2010). *Morele Helderheid: Goed en kwaad in de 21ste eeuw* (R. v. Kappel, R. v.d. Plassche, & A. Fokkema, Vert.)(2e druk). Amsterdam: Ambo.
- Neiman, S. (2014). *Waarom Zou Je Volwassen Worden* (R.v.d. Plassche, Vert.). Amsterdam: Ambo|Anthos.
- Ortega y Gasset, J. (1933). *De Opstand der Horden* (dr. J. Brouwer, Vert.)(5e druk). 's-Gravenhage: H.P. Leopolds Uitgevers-mij. n.v.
- Schutte, d. D. (2007). *De Opdracht van de Politiek: Hannah Arendt over totalitarisme en bureaucratie*. Nijmegen: Damon.
- Scurati, A. (2023). *De laatste dagen van Europa* (vert Jan van der haar). Amsterdam: Podium.
- Simon, C. (2017). *Oordeel zelf, waarom niemand hetzelfde wil en iedereen hetzelfde doet*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Sloterdijk, P. (1992). *Kritiek van de Cynische Rede* (T. Davids, Vert.)(2e druk). Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Sloterdijk, P. (2007). *Woede en Tijd: Een politiek-psychologisch essay* (H. Driessen, Vert.). Amsterdam: Sun.
- Sloterdijk, P. (2011). *Je Moet Je Leven Veranderen: Over anthropotechniek* (H. Driessen, Vert.)(2e druk). Amsterdam: Boom.
- Stangneth, B. (2017). *Het Kwade Denken* (vert. Van Veen, R). Atlas contact.
- Taylor, C. (2007). *De Malaise van de Moderniteit* (M. v.d. Marel, Vert.)(14e druk). Kampen/Kapellen: Ten Have/Pelckmans.
- Ter Braak, M. (2022). *Nationaal socialisme als rancuneleer* (Bas Heijne). Amsterdam: Prometheus.
- Tocqueville, A. (2012). *Over Democratie in Amerika* (H. Daalder, & A. Kinneging, Vert.)(3e druk). Amsterdam: Lemniscaat.
- Venmans, P. (2005). *De Ontdekking van de Wereld: Over Hannah Arendt*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Wijnberg, R. (2007). *In dubio: Vrijheid van meningsuiting als het recht om te twijfelen*. Amsterdam: Prometheus.
- Wittstock, U. (2022). *Februari 1933 De winter van de literatuur* (vert. Michel Bolwerk). Amsterdam: Cossee.
- Wolin, R. (2003). *Heideggers Kinderen: Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas en Herbert Marcuse* (R. v. Essen, Vert.). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.

Young-Bruehl, E. (2005). *Hannah Arendt: Een biografie* (H. Groen, & G. Went, Vert.) (2e druk). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.

Young-Bruehl, E. (2007). *Het Belang van Hannah Arendt* (H. Groen, & G. Went, Vert.). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.

Zimbardo, P. (2007). *Het lucifereffect*. Lemniscaat.